

DE VERERING VAN SINT-ADRIAAN TE GERAARDSBERGEN

Geert Van Bockstaele

Vooraleer de verering van de heilige Adriaan te behandelen geef ik een korte schets van zijn passio - van een vita is er geen sprake - en de vier translationes die zijn relieken tot de 12de eeuw hebben gekend. De folteringen die de H. Adriaan onderging zijn immers van belang voor de verklaring van zijn iconografie.

1. Historische situering

Noch het jaar noch de dag van de marteling van de H. Adriaan zijn met zekerheid gekend. Algemeen situeert men die heilige op het einde van de derde - begin van de vierde eeuw. Het is een periode tijdens de regering van keizer Diocletianus, meer bepaald tussen 301 en 311. In het jaar 303 greep een van de laatste en bloedigste vervolgingen van de christenen plaats. Kort nadien liet keizer Constantijn (306-337) de vrijheid van de christelijke godsdienst afkondigen. De heilige Adriaan, die te Nicomedië (nu Izmit) officier was in het keizerlijk leger, zou het slachtoffer zijn van de vervolging. Zijn sterfdatum plaatst men in 304.

Het keizerlijk leger telde in die tijd veel christenen. Vooral de mederegent, Galerius Valerius Maximianus, vreesde dat hun ideeën de militaire discipline zou verzwakken en de bevelvoering bemoeilijken. Onder druk van die Galerius vaardigde keizer Diocletianus, in 303 en later, vier edicten tegen de christenen uit. Hierdoor werd de christelijke godsdienst verboden, kerken verwoest, liturgische boeken verbrand en werden folteringen voorzien voor zij die

het geloof trouw bleven. Opvallend is dat de heilige Adriaan door de historici van die periode niet vermeld wordt. Zijn passio duikt voor het eerst in Griekse handschriften van de 5de eeuw op. Latijnse kopieën verschenen er slechts in de 8e en 9de eeuw.

2. Passio

Adriaan had als officier de leiding van een groep soldaten die de gevangenen moesten bewaken en ze vergezellen naar de martelplaats. Toen hij zelf zag hoe heldhaftig de christenen zich bij de marteling gedroegen vroeg hij hen wat hun motief was en na hun antwoord sloot hij zich bij hen aan. Zijn vrouw, Nathalie, die in het geheim christen was geworden, werd door een soldaat van de bekering van haar man ingelicht. Dadelijk trok zij naar de gevangenis om haar vreugde voor de bekering mee te delen en haar echtgenoot, Adriaan, tijdens de martelingen aan te moedigen, bevreesd als zij was dat hij zijn bekering zou herroepen. Wanneer Galerius Valerius een edict uitvaardigde dat vrouwen niet meer in de gevangenis mochten binnenkomen, verkleetde zij zich als man en kon zo haar taak verder zetten.

Omdat hij officier van het leger was, werd Adriaan nog meer dan de andere gemarteld. Eerst werd hij met zware stokslagen bewerkt. Nadien verbrijzelde men zijn benen. De beul hakte ook de voorarm af. Kort nadien gaf Adriaan de geest. Zijn vrouw Nathalie ontfutselde de voorarm aan de soldaten en verborg hem onder haar kled. Vandaar de

Schilderij met de heilige Adriaan, Ieper, St.-Pieterskerk, rechterluik (18de eeuw). De heilige wordt als Romeins soldaat afgebeeld met het zwaard, het aambeeld en de leeuw. (C KIK, Brussel).

afbeelding van de voorarm die te zien is in het reliekschrijn.

3. Translationes

Er zijn vier translationes van de relieken van de heilige Adriaan bekend. Het dode lichaam werd door zijn vrouw Nathalie naar Constantinopel overgebracht en er begraven. Eind 6de begin 7de eeuw werden de relieken naar Rome overgebracht. Nadien zouden ze naar Spanje of Portugal zijn gevoerd; daar is heel wat discussie over. De vierde translatie is de overbrenging van de relieken vanuit Rome naar Roucourt nabij Peruwelz (Henegouwen) en vandaar naar Geraardsbergen. Volgens de 17de-eeuwse historici geschiedde de translatie in 1100. Ik betwijfel dit omdat er slechts in 1174 voor de eerste keer sprake is van de Sint-Adriaansabdij en niet meer Sint-Pietersabdij.

Alle kerkhistorici zijn ervan overtuigd dat sindsdien de grootste van de Europese Adriaansvereringen zich te Geraardsbergen bevond zodat men tijdens de 15de en 16de eeuw in het buitenland niet meer sprak van Geraardsbergen maar van Adrianopolis, dit is stad van Adriaan, of ook nog 'wij gaan *ad sanctum Adrianum in Flandria*'.

4. Verering

De Geraardsbergse abdij kende drie dagen of drie perioden van viering: op 3 maart met de elevatio van de heilige; 27 mei met de adventus of translatio van de relieken in de stad en abdij en 8 september met de passio.

4 maart

De kerkelijke of althans de abdijkalender had voor die dag een eigen liturgie. Andere plechtigheden zijn voor die dag niet gekend. Wellicht kon dit ook niet omwille van de pas gestarte vasten. Alleen weten we dat de leerlingen van de abdijschool in de 18de eeuw gedichten schreven die aan één of ander facet

van de passio van de heilige Adriaan waren gewijd om ze dan die dag aan de abt aan te bieden en ze voor het publiek te presenteren.

27 mei

De grootste viering in Geraardsbergen had plaats in de periode van de 27e mei. Aangezien het feest van Sinksen dikwijls op die dag viel, heeft men vrij vlug, zeker al in de 14de eeuw, dit feest verlegd naar de woensdag na Sinksen.

Voor die feestdag had men in de abdij een eigen officie, eigen lezingen, proprium met antifonen en responsoria.

Die dag was er in de abdij een plechtige mis en tevens een processie, die door de stad trok en op de Oudenberg eindigde. Daar stond een altaar waar het schrijn werd opgezet. De plechtigheid werd er met een sermoen afgesloten, waarna men stoetsgewijs terug naar de abdij ging. De zondag daarop, op de Drievuldigheidsdag, hield men de grootste processie voor de heilige Adriaan. Zij hield halt aan de 'gebeitelde statiën' die bij de stadspoorten waren opgesteld. Algemeen wordt de processie in de stadsrekeningen als de 'Ommeganck' aangeduid. De eerste processie naar de Oudenberg is tot aan de afschaffing van de abij in 1796 behouden gebleven. De tweede, de eigenlijke ommegang, werd door Jozef II verboden omdat hij o.a. een werelds karakter kende en er nog weinig devote aspecten mee verbonden waren. Het moet nochtans voorheen een grootse gebeurtenis geweest zijn waar naast de geestelijkheid veel gelovigen en vooral al de Geraardsbergse gilden en

Reliekschrijn van de H. Adriaan met buste van de heilige, 1719, gedreven zilver, Geraardsbergs atelier: Het schrijn wordt in de St.-Bartholomeuskerk bewaard (C KIK, Brussel).

broederschappen mee opstapten en het reliekschrijn voorafgingen. Waren ondermeer aanwezig de leden van de Sint-Jorisgilde met hun witte harnessen, de boogschutters en de Sint-Sebastiaangilde. Uiteraard stapten ook de leden van de twee Broederschappen mee: die van de H. Adriaan en van de H. Nathalie samen met de Heilige Kerstgilde.

In 1722 werd de pastoor van de Sint-Bartholomeuskerk door zijn abt op het matje geroepen omdat de Broederschap van O.-L.-Vrouw ter Capellen niet in de processie was mee opgestapt. Meermaals werd die ommegang door vooraanstaande figuren bijgewoond en kregen ze bij die gelegenheid van de stad een presentwijn aangeboden, zoals de abt van Ninove (1392) of de hoogbaljuw van Aalst (1460).

8 of 9 september

Die dag kwamen er zeer veel bedevaarders naar de abdij. Merkwaardig is wel dat de leerlingen van het college van Aat, ook al was het normaal nog verlof, die dag hun grote bedevaart naar Geraardsbergen hielden. Zij zongen er de mis en boden op hun beurt lofgedichten aan de monniken aan. Die bedevaart ging terug op een tussenkomst van de heilige Adriaan die in het begin van de 17de eeuw de pest uit de stad wist te verdrijven. Uit dankbaarheid kwamen de studenten van het Jezuiëtencollege van Aat vanaf 1615 tot aan de Franse Revolutie elk jaar op bedevaart.

Diezelfde septemberdag kwamen ook de inwoners van Twee-Akeren op bede-

vaart en offerden er een kaars van 500 gram. Op de dag van de Passio van de heilige Adriaan lieten de Geraardsbergse studenten van het toenmalige stadscollege, dat onder de leiding stond van de bekende familie Heins, zich ook niet onbetuigd en voerden in 1590 een toneelstuk op waarvoor zij van de stad zes pond kregen.

Uiteraard bleef de bedevaart niet beperkt tot die drie feestdagen. Heel het jaar door, maar vooral in de zomer, was er een grote 'begankenis' van zowel gewone gelovigen als vooraanstaande vorsten uit vele landen van Europa. 16de-eeuwse bronnen maken melding van pelgrims uit Engeland, de Noordelijke Nederlanden, Denemarken, het Duitse Rijk, Lombardije, Zwitserland, Savoie en Italië. Kwamen eveneens op bedevaart: de Bourgondische hertogen, de vrouwen van de hertogen evenals de Franse koning, Lodewijk de XI. Hij kwam veelvuldig naar het bedevaartsoord opdat zijn enig zootje van de pest zou gered worden. De Franse koning en zijn echtgenote Charlotte de Savoie waren zeer royaal tegenover de abdij. Zij schonken niet alleen een zeer hoge som - meer dan 22.000 pond - aan de abdij maar lieten ook een mooi handschrift opmaken met de legende van de H. Adriaan. Dit handschrift werd met diverse miniaturen verlicht w.o. een cyclus van de passio en de translatio van de heilige Adriaan. Het handschrift bevindt zich nu in de Oostenrijkse Nationale Bibliotheek te Wenen.

Zoals reeds eerder vermeld ontving het stadsbestuur de personaliteiten met de nodige egards en bood hen op het stadhuis een presentwijn aan. Enkele voorbeelden: de abt van Ninove kreeg vier kannen wijn, de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen wijn voor een bedrag van drie pond, de zuster van Filips de Goede, die met de Franse dauphin was gehuwd, ontving wijn voor een bedrag van maar liefst 26 pond of een andere keer twaalf kannen wijn (zeven pond), en de vrouw van Filips de Goede kreeg wijn voor een bedrag van negen pond en een begeleiding van toortsen voor een bedrag van vier pond. Bedevaarders die van ver kwamen konden soms heel vroeg en in groot aantal aan de abdijkerk staan. Dat had abt Ruffault in zijn statuten van 1543 als volgt voorzien. *"En om in de zomertijd de pelgrims in de vroege ochtend en ervoor te dienen, zal men op de slaapzaal niet bellen opdat de monniken niet gewekt worden maar zal de schatbewaarder van de kerk of een medebroeder in zijn plaats een gelijkaardige sleutel, als hierboven vermeld, hebben om in de slaapzaal binnen te komen, en hen te roepen die de mis moet komen lezen. Als ze naar beneden zijn zal de slaapzaal terug gesloten worden. Eens de mis gelezen, zal iedereen terug naar de slaapzaal gaan en niet in de kerk blijven rondlopen op straf van berispt te worden met de sancties zoals die hoger vermeld staan"*.

Overigens moesten de monniken voor de leden van de in 1627 heropgerichte confrerie van de heilige Adriaan en

Nathalie elke dinsdag aan het altaar van de H. Adriaan een gezongen mis opdragen. Elke maand moesten zij dit doen voor het altaar van de H. Nathalie en tenslotte moesten zij elke dag na de completen de zang aanheffen van de heilige Adriaan *"O beate martyr Christi"*.

5. Waarom aanriep men de heilige Adriaan?

- In Geraardsbergen werd hij vooral aangeroepen tegen de pest. Hiervoor zijn er verscheidene verklaringen. Ofwel zou dit te maken hebben met het feit dat de wonden, die door de beulen aan Adriaan werden toegebracht, niet gingen etteren, wat werd toegeschreven aan Christus' wonderbare tussenkomst. Een andere verklaring zou te vinden zijn in de wonderbare genezing van heelwat pestlijders, nadat zij Adrianus' relieken in Roucourt hadden vereerd. Ten derde kan dit ook verwijzen naar een legende volgens dewelke een vleeschouwer, een zekere Diederik van Geraardsbergen, door de pest werd aangetast en weldra stierf nadat hij, bij het aanschouwen van Adrianus' relieken, nogal spottend had uitgeroepen dat hij een been van een mager rund rund verkoos boven deze beenderen. Wat er ook van zij, in Geraardsbergen werd de H. Adrianus, zeker tot de 17de eeuw, vooral aangeroepen tegen de pest.
- Uit vele bronnen blijkt dat pelgrims kwamen bidden om zich te behoeden voor een plotse dood.
- Op sommige plaatsen is hij tevens de

patroon van soldaten, ridders en cipiers.

- Dat hij elders de patroon is van smeden en vleeschouwers kan worden toegeschreven aan het aambeeld en de hamer, waarmee hij vaak werd uitgebeeld.

- In Dreischor (Zeeland) plaatsen zelfs leerlooiers zich onder zijn bescherming.

- Aangezien Adrianus als Gods gezant zijn echtgenote had ingelicht tijdens haar zeereis naar Constantinopel, is hij verder ook de beschermheilige der boden.

- In Normandië wordt hij verondersteld meningitis te genezen

- In Lamspringe en Walbeck, twee benedictinessenkloosters, riep men hem aan tegen kinderloze huwelijken.

- Soms wordt hij ook aangeropen door diegene, die een goed echtgenoot zoekt. Vandaar het gezegde: het klooster van Arjaan, waar twee paar schoenen onder 't bedde staan.

- En tenslotte is hij nog de beschermheilige van de stad Lissabon.

In een 16de-eeuws gebedenboek baden de monialen van Sint-Truiden voor de heilige Adriaan als volgt: *"Vanden heijlighen martelaere Sinte Adriaen, Weest ghegruet heijlighe martelaere sinte Adriaen een spiegel der heijlicheijt vrome in martilien, onverwinlijck in alle tormenten Verblijt u inden heere want ghij overleden sijt int hemelsche iherusalem Ick bidde u dat ghij mij behuet vander ewijgher doot aen ziele ende aen lichaeme Ende van haestigher sieckten ende onversienigher doot Ende*

*verleent mij in deser tijt alsoe langhe te leven dat ic met gode onsen heere Ihesum christum ende met u mach vercrijghen te besitten dat ewijge leven Amen"*²².

6. Enkele mirakels

De mirakels geven ons niet alleen een idee van de populariteit van de Geraardsbergse heilige maar nuanceren ook de motieven waarom men hem aanroept. Van elke eeuw zijn er mirakels genoteerd.

De oudste vermelding verwijst naar een mirakel in 1306. Een zekere Helena David uit Geraardsbergen was toen van een kind bevallen dat eerder een rond stuk vlees was zonder vorm en zonder enige menselijke trekken. De ouders trokken ermee naar de abdij en legden de vrucht op het altaar van de heilige Adriaan. Samen met de ouders smeekten veel inwoners van de stad om een tussenkomst van de heilige. En zie, na enkele uren nam de vrucht de vorm van een normaal menselijk wezen aan dat uiteindelijk 56 jaar zou worden en op haar beurt een kind zou baren dat honderd jaar is geworden en op 30 april 1423 overleed. Dit mirakel moet bij de gelovigen sterk aangeslagen hebben want in het reeds vermelde handschrift van Wenen is die scène van het misvormde kind als miniatuur opgenomen. Voor de periode 1510 - 1517 noteerde Philippus Hannoize, monnik van de Sint-Adriaansabdij, niet minder dan 34 mirakels die dankzij de tussenkomst van de heilige Adriaan waren geschied. Het is een uitvoerig verslag dat ons heel wat

details biedt zoals de naam van de zieken, de getuigen, de datum, de ziekte, de wijze van aanroeping en de manier van bedanking.

De meeste van de betrokken personen kwamen uit de Nederlanden (Berg-op-Zoom, Grimbergen, Gent, Brussel, Haaltert, Oostkamp) of uit Luxemburg, Londen, Valenciennes, Normandië, Brescia enz.

Dikwijls ging het om personen die de dood nabij waren, soms had men de pest, een ander persoon was al zes weken zijn stem kwijt, een kind lag drie uur in de Schelde, een ander kind was verdwenen, een soldaat was ernstig ziek, een man was van een ladder gevallen. In Londen had een vrouw van 40 jaar een beentje ingeslikt dat in de slokdarm bleef steken, zij zag reeds paars en was de dood nabij. Zij kon nog knielen en de naam van de heilige Adriaan aanroepen. Plots braakte zij het beentje uit en als dank ging ze op bedevaart naar Geraardsbergen. Daar schonk zij het beentje als een bewijs van de genezing aan de abdij.

In de meeste van de 34 gevallen had men in de uiterste nood de heilige Adriaan aangeroepen of had men de naam van Adriaan in het oor van de zieken geroepen. Plotseling genazen zij en de eerste woorden die ze terug uitspraken waren die van de heilige Adriaan.

Uit dank trok de genezene met zijn huisleden en meestal met vele dorpingen en blootvoets naar de abdij. Daar offerden zij kaarsen of schonken een hart van zilver of uitzonderlijk van goud.

Een gelijkaardige reeks van mirakels is eveneens bewaard voor de periode van 1592 tot 1666.

7. Waarom ging men op bedevaart?

Uit het relaas van de mirakels blijkt duidelijk dat men op pelgrimstocht ging voor een bekomen genezing. Dat was niet de enige reden. De meesten trokken op bedevaart bij wijze van preventie om zich te behoeden van de pest of de plotse dood. Een groot aantal pelgrims was door de rechtbank ook gedwongen naar de bedevaartplaats van de heilige Adriaan te gaan. Zo is gebleken dat in de periode 1464 - 1550 rechtbanken van 23 steden uit de Nederlanden bedevaart als boettocht of als zoenoffer oplegden. Aldus werd de abdij in het kader van de opgelegde bedevaarten, op Halle na, het drukst bezochte bedevaartsoord in het huidige België. Een paar voorbeelden.

In de kerkelijke rechtbank, de zogenoemde officialiteit, veroordeelde de deken van Ronse in 1571 Petrus De Wolf uit Bulsbeke wegens overspel tot twee bedevaarten, waarvan één naar St.-Adriaan. Eenzelfde veroordeling liep een burger uit Ename op. Gelijkaardige veroordelingen kende men in het aartsbisdom Mechelen ook in de jaren 1608-1617.

Te Brugge werden in 1499 twee timmerlieden veroordeeld omdat zij in het ambachtshuis hevig hadden geruzied. Hiervoor moesten zij van de gildedeken niet minder dan drie pelgrimstochten ondernemen: naar Geraardsbergen, Keulen en Wilsnack (tussen Hamburg en Berlijn). De ene weigerde de uitspraak en bij een volgend vonnis werd zijn straf verzwwaard: binnen de 14 dagen moest hij naar St.-Adriaan, een maand later naar Keulen en nog later naar Wilsnack.

Men moest niet altijd zelf op bedevaart gaan. Men kon ook iemand betalen die in zijn plaats op bedevaart ging, of het ook in zijn testament laten opnemen of het postuum laten uitvoeren wanneer nl. de overledene het mondeling had beloofd en de bedevaart niet meer kon uitvoeren. Zo had kapelaan Jan François voor een Kortrijkse kanunnik vier bedevaarten ondernomen; één ervan was naar St.-Adriaan te Geraardsbergen (1547).

8. De bedevaartsinsignes

Zoals ook vandaag wensten pelgrims vroeger een aandenken van hun bedevaart om naar huis mee te nemen. Zo ontstond vanaf de 12de eeuw het fenomeen van de draagtekens of insignes. In Geraardsbergen stond de afbeelding van de H. Adriaan symbool voor de bedevaartplaats. Zo'n insigne is een opengewerkte reliëfvorm die meestal een legering is van tin en lood. Soms van zilver of zelfs van goud. Amateur-archeoloog Etienne Borremans heeft enkele jaren geleden gietvormen van tin-loodinsignes tijdens opgravingen in de Steenstraat te Geraardsbergen opgedolven. Onvermijdelijk werden zo'n insignes ook buiten de bedevaartplaats verhandeld.

Het pelgrimsteken verleende de eigenaar in de eerste plaats een zekere bescherming op bedevaart. Herkenbare reizende pelgrims golden als onaantastbaar.

Bovendien betekende het voor de middeleeuwer meer dan een reissouvenir, meer dan een sieraad. Het was ook kwaadwerend en gelukbrengend. De pelgrim was ervan overtuigd dat de

krachten van de relieken in deze afbeelding werkzaam en levendig waren. Het insigne diende ook voor allerlei bijgelovige en volksgeneeskundige praktijken. Men plaatste het boven een deur, in de stal of op de akker met als bedoeling magische krachten uit te stralen en het kwaad af te weren. Soms bracht men de insignes ook op de kerkklokken aan zodat men de demonen of het onweer kon afweren. Zeer rijke burgers of vorsten naaiden insignes in hun mooi geïllustreerd getijdenboek of lieten het erin schilderen

Het oudst bekende Geraardsbergs insigne dateert van ca 1400 en het meeste recente van ca 1525. Bekend zijn de 137 stuks die op één plaats in Zeeland teruggevonden zijn. Dergelijke insignes zijn in heel West-Europa verspreid. De grootste collectie bevindt zich in Rotterdam, waar er niet minder dan 199 stuks zijn. Insignes vindt men op klokken op drie plaatsen in Duitsland, in handschriften geschilderd in zeven bibliotheken, in handschriften genaaid in drie bibliotheken en tenslotte vinden we ook een insigne op een schilderij van een Vlaams meester, dat in Frankfurt bewaard wordt.

Voor het ogenblik is er in Geraardsbergen geen enkel bewijs van aanroeping tot de H. Adriaan. Het reliekschrijn staat samen met dat van de H. Bartholomeus en de H. Marcoen in een zijkapel van de hoofdkerk. Er is op de feestdag van de H. Adriaan geen enkel liturgische viering noch zegening met de reliek. Het blijkt een afgesloten periode te zijn, die werd ingezet met de Franse Revolutie. Dan immers werd de abdij gesloten, openbaar verkocht en de kerk volledig

gesloopt. Wel signaleerde mij Albert Schrever uit Geraardsbergen het bestaan van een Sint-Adriaansomweggang op zondag 1 juni 1890, dit is de zondag na de 27e mei, feest van de aankomst van de relieken in Geraardsbergen. Die omweggang ging, zij het wel in mineur, nog tot ca 1950 uit en volgde een zeer grote route die tot Twee-Akeren ging. Anderzijds was de Broederschap van Sint-Adriaan te Geraardsbergen tot in 1975 actief. Daarna is ook die restant uit het Geraardsbergse religieuze leven verdwenen. Onlangs deelde men mij mee dat de verering van de H. Adriaan, in tegenstelling tot Geraardsbergen, te Roucourt nog steeds bloeiend is. Men viert er de passio van de heilige in de octaaf die begint op de zondag na de 8e september en die op zondag (20 september) met een plechtige mis en processie wordt afgesloten.

9. Besluit

De Sint-Adriaansverering te Geraardsbergen heeft in de periode van de 12de tot de 18e eeuw een belangrijke rol gespeeld in zowel het godsdienstig als het economisch, sociaal en cultureel leven van de stad. Zij was door zeer veel vezels met de Geraardsbergse maatschappij verbonden. Zij was niet alleen van fundamenteel belang voor de abdij maar tevens voor het stadsbestuur en zijn bevolking. Pelgrims baden er niet alleen, zij moesten er ook eten en drinken, kochten er insignes, overnachtten er en trokken op hun beurt de handel aan. Het was voor kerk en stad een goede zaak. De laïcisatie heeft zich ook op dit gebied met de Franse Revolutie doorgezet. Wat eens Adrianopolis werd

genoemd of kortweg 'we gaan *ad sanctum Adrianum in Flandria*' leeft te Geraardsbergen alleen nog voort in de restant van het abdijgebouw, in een variante van de naam met het Arjaantheater, een glasvenster en een schrijn in de St.-Bartholomeuskerk en een kleine kapel aan de rand van de stad. N.a.v. de 900-jarige herdenking van de abdij heeft men, naast de publicatie van een boek, ook een Adriaanbier, -kaas en -pastei op de markt gebracht. Geen devotie, wel commercie.

NOTEN

Tekst van de lezing gehouden te Oudenaarde op zaterdag 19 september 1998 op het zesde interprovinciaal colloquium voor volksdevotie, georganiseerd door de Koninklijke Bond van de Oost-Vlaamse Volkskundigen. Deze tekst steunde vooral op de volgende werken en artikelen:

Acta Sanctorum, september. Deel 3, Parijs-Rome, 1868, p. 209 e.v., *Analecta Bollandiana*, deel 69, Brussel, 1951, p. 203.

DE BROUWER (J.). *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*. Tielt, 1971-1972, p. 230, 231 en 359.

DE VORAGINE (J.). *La légende dorée*. Deel 2, Parijs, 1996-1997, p. 183-187.

FLICHE (A.) (red.). *Histoire de l'église*. Deel 2, Parijs, 1935, p. 463 e.v.

GIRALDO (W.). *Duizend jaar mirakels in Vlaanderen, een volkskundige benadering*. Brugge, 1995.

HALL (J.). *Hall's iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*. Leiden, 1993, p. 7.

Handschriften en gedrukte werken over de geschiedenis van de Nederlanden, 1475-1600. (Nationale Bibliotheek van Oostenrijk), Brussel, 1962, p. 4-5 en plaat 3.

HILLEGEER (J.). *Stryd en zegeprael der heiligen, Maert*. Gent-Brussel, 1865, p. 37-69.

INDESTEGE (L.). *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw...* Gent, Kon. Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde, 1961, p. 275-276.

KIRSCHBAUM (E.). *Lexikon der christlichen Ikonographie* (heruitg. door W. Braunfels). Deel 5, Rome-Freiburg-Basel-Wenen, 1970, kol. 36-38.

LEBRUN (M.). *Recueil de la vie de St.-Adrien, martyr glorieux, patron de Grand-Mont et de Madame Ste Nathalie, sa compagne*. Brussel, 1631.

Martyre de Saint-Adrien honoré depuis plusieurs siècles à Roucourt près de Péruwelz (Hainaut). Luik, 1949, 47 p.

Martyrologium romanum... Turijn, Marieti, 1954, p. 69 en 274-275.

POULET (Ch.). *Histoire du Christianisme*. Deel 1, Parijs, 1932, p. 198 e.v.

REAU (L.). *Iconographie de l'art Chrétien, 3, Iconographie des saints*. Deel 1, Parijs, 1958, p. 23-24.

RUTEAU (B.). *La vie et martyre de S. Adrien, tutélaire de la ville de Grardmont, patron contre la peste et de sa S. Compagne Natalie...* Aat, 1637, 262 p.

SALAVILLE (S.). *Adrien*. In: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. Deel 1, Parijs, 1912, kol. 608-610.

TIMMERS (J.J.M.). *Christelijke symboliek en iconografie*. De Haan-Haarlem, 1981, p. 228.

VAN BOCKSTAELE (G.) e.a. *De St.-Adriaansabdij, 900 jaar te Geraardsbergen, 1250 jaar in het Land van Aalst, Bijdrage tot de geschiedenis van het benedictijns monachisme in Vlaanderen*. Geraardsbergen, 1981, p. 89-99.

VAN BOCKSTAELE (G.). *De pelgrimstekens van de H. Adriaan te Geraardsbergen (15de-16de eeuw)*. In: *Het Land van Aalst*, 49, 1997, p. 278-287.

VIAENE (A.). *Vlaamse pelgrimstochten, een verzameling opstellen over bedevaarten en bedevaarders vanuit Vlaanderen in de late middeleeuwen*. Brugge, 1982, p. 42, 52 en 261.

VRYONIS SPEROS. *Byzantium en Europa*. Amsterdam, 1969, p. 16 e.v.

Met

de sympathie

van de

Generale Bank